אורך המסלול
כחמישה קילומטרים, כולל ירידות ועליות
זהירות מהחלקה לאחר גשם!
המסלול מיועד לאוהבי לכת, ואינו מתאים לעגלות ילדים

זהוי הצמחים לאורך המסלול
לכל אחד מן הצמחים הנדונים נקבע מספר בן שלוש ספרות, המלווה אותו לאורך המסלול בתוך "עלה" ירוק. האות "ע" ליד המספר מציינת צמח עונתי, הנראה לעין רק בעונת שנה מסויימת. בטבלה המצורפת לעלון זה מצויינים ליד מספרו של הצמח שמותיו בעברית, בערבית ובלטינית (הוא השם המדעי).

האזור הגובל בנאות קדומים מצפון הוא שטח אימונים של צה"ל, ולעתים נשמעים משם מטחי יריות, ממש כדברי רבי אליעזר המודעי: "ספר וסיף ירדו כרוכים מן השמים" (מדרש תנאים לדברים י"א, י"ב).

תחנה 1 - בצל עץ השקמה (113).

■ **שינויי נוף כאן ועכשו.** ■ **מה קרה ל"ארץ נחלי מים"?** ■ **בורות מים: ירושת קדמונים לשימושנו כיום.** ■ **שלמה מייבא ארזים לפאר נופי ירושלים.** ■ **דוד נענש על חטאו של שאול.** ■

נופי הצומח הקיימים היום בנאות קדומים לא היו כאן כאשר החליטה מדינת ישראל, כשלוש שנים לפני מלחמת ששת הימים, למסור את הגבעות הללו לידינו כדי להקים עליהן את השמורה הלאומית של טבע הארץ במקורות ישראל. באותם ימים לא היה כאן עץ, אף לא שיח. כל שמצאנו פה היוגבעות—טרשים חשופות ללא צל וללא מים, ובתוך שלושים שנה בלבד השתנו כאן פני הנוף כליל. אולם גם הנוף השומם שרוף—השמש לא שרר פה מימי בראשית. תמורות רבות עברו על הגבעות הללו במהלך הדורות, כחלק מן התמורות שעברו על נופי ארץ ישראל כולה. לבולטות שבתמורות הללו קיימות עדויות, הן בנוף והן במקרא ובספרות חז"ל. באמצעות עלון ההדרכה שבידכם תוכלו להכיר את העדויות האלה בדרככם מתחנה לתחנה לאורך המסלול.

"עָשִׂיתִי לִי בְּרֵכוֹת מָיִם לְהַשְׁקוֹת מֵהֶם יַעַר צוֹמֵחַ עֵצִים" (קהלת ב׳,ו׳)
בימינו מעטים ודלים המעיינות והנחלים בארצנו. לכן אנו תמהים למקרא דברי משה המתארים לבני ישראל את הארץ המובטחת: "כִּי ה׳ אֱלֹהֶיךָ מְבִיאֲךָ אֶל אֶרֶץ טוֹבָה, אֶרֶץ נַחֲלֵי מָיִם, עֲיָנֹת וּתְהֹמֹת יֹצְאִים בַּבִּקְעָה וּבָהָר (דברים ח׳, ז׳). אולם תיאור זה משקף תקופה בה נוף ההרים בארץ היה שונה לחלוטין מן הנוף המוכר לנו היום. לפני כניסת בני ישראל לארץ היו רוב אזורי ההר מכוסים ביער סבוך, ומרבית מי הגשמים נקלטה בקרקע ולא זרמה כמי נגר על פני מדרונות חשופים כפי שמוכר לנו היום. התנ"ך מספר לנו כי יהושע הנחה את שבטי אפרים ומנשה לשנות מעשי בראשית ולהפוך את ההרים המיוערים להרים נושאי יבולים חקלאיים: "...אִם עַם רַב אַתָּה עֲלֵה לְךָ הַיַּעְרָה וּבֵרֵאתָ לְךָ שָׁם בְּאֶרֶץ הַפְּרִזִּי וְהָרְפָאִים... כִּי הַר יִהְיֶה לָּךְ כִּי יַעַר הוּא וּבֵרֵאתוֹ וְהָיָה לְךָ תֹּצְאֹתָיו" (יהושע י"ז, ט"ו... י"ח). אולם גם המידרגים החקלאיים, שבנו בני ישראל במדרונות ההרים לאחר בירוא היערות, עצרו את מי הגשמים וספגו אותם. מים אלה חלחלו דרך שכבות הקרקע עד אשר הגיעו אל שכבה אטומה, שם נקוו במאגרים תת קרקעיים ופרצו כמעינות. עודפי מים, שהקרקע הרוויה לא ספגה, זרמו, כמו בימינו, כנגר עילי הממלא את הנחלים בשטפונות. כמו בימינו כן גם באותם ימים רחוקים שטפו מי נגר עילי באזורים בנויים וכן במרחבים החשופים של מרחבי מדבר השומרון ומדבר יהודה. כדי לא לאבד את המים האלה נחצבו בורות: "וַיִּבֶן מִגְדָּלִים בַּמִּדְבָּר וַיַּחְצֹב בֹּרוֹת רַבִּים כִּי מִקְנֶה רַּב הָיָה לוֹ" (דברי הימים ב׳, כ"ו, י׳, בתיאור מפעלי המלך עוזיה). לאותה מטרה הוקמו גם "מלכודות נגר" ומאגרי מים גדולים, כמשתקף בספר קהלת בדברים המיוחסים לשלמה: "עָשִׂיתִי לִי בְּרֵכוֹת מָיִם לְהַשְׁקוֹת מֵהֶם יַעַר צוֹמֵחַ עֵצִים" (קהלת ב׳, ו׳).
גם כאן בנאות קדומים מצאנו שרידים של עשרות בורות מים, שנחצבו בדורות קודמים. אחדים מהם שיקמנו והם היוו לנו בשנים הראשונות את מקור המים היחידי להשקיית השתילים הרכים בחודשי הקיץ. במקביל לכך גם סכרנו במקומות מספר את דרכם של מי הנגר ויצרנו "מלכודות נגר". "בריכת השקמים" אשר למולנו היא אחת ה"מלכודות" הללו.

על הזיתים וה שקמים אשר בשפלה
כאשר ביסס דוד את ממלכתו, הוא קבע "שרי רכוש", שהיו ממונים על היבולים באזורי הארץ השונים. נזכיר כאן שנים מהם: "עַל הַזֵּיתִים וְהַשִּׁקְמִים אֲשֶׁר בַּשְּׁפֵלָה בַּעַל חָנָן הַגְּדֵרִי וְעַל אֹצְרוֹת הַשֶּׁמֶן יוֹעָשׁ" (דברי הימים א׳ כ"ז, כ"ח). וכאשר פיאר שלמה בן דוד את בית המקדש ואת בנייני השלטון בירושלים בארזים, מציין לנו סופר מלכים: "וְאֵת הָאֲרָזִים נָתַן כַּשִּׁקְמִים אֲשֶׁר בַּשְּׁפֵלָה לָרֹב" (מלכים א׳, י׳, כ"ז). בתיאור זה ניתן לחוש גם ביקורת מרומזת: כל כך הרבה קורות שקמה לבניין יכלו לעמוד לרשות שלמה בשפלה, אולם הוא העדיף יבוא יקר ויוקרתי של עצי ארזים מן הלבנון כדי לפאר בהם את ממלכתו.

השקמים אשר בסביבת הבריכה והזיתים על "גבעת המנורה" הנשקפת אלינו ממול, ניטעו כאן כדי לייצג מקורות רבים ב"ארון הספרים היהודי" ולהזכיר לנו את תפארת השפלה באותם ימים רחוקים של התארגנות שבטי ישראל לממלכה מסודרת. אחד המקורות הללו עונה על התהייה מדוע נענש דוד בבצורת ממושכת עקב חטאיו של שאול:
"וַיְהִי רָעָב בִּימֵי דָוִד שָׁלֹשׁ שָׁנִים שָׁנָה אַחֲרֵי שָׁנָה וַיְבַקֵּשׁ דָּוִד אֶת פְּנֵי ה׳ וַיֹּאמֶר ה׳: אֶל שָׁאוּל וְאֶל בֵּית הַדָּמִים עַל אֲשֶׁר הֵמִית אֶת הַגִּבְעֹנִים" (שמואל ב׳, כ"א, א׳). "ועל ידי שהיה שאול גרופית של שקמה ולא יכול לעמוד בו (ברעב), גלגלו הקב"ה והביאו אצל דוד, שהוא גרופית של זית והיה יכול לעמוד בו" (רות רבה פרשה א׳). הגרופיות הן ענפים הגדלים מתחתית הגזע. גרופיות הזית משמשות לשתילת עצי זית חדשים, והן עמידות מאד גם בתנאי יובש. גרופיות השקמה נובלות בסמוך לכריתתן מגזע האם, ובדרך כלל אינן נקלטות בקרקע אם מנסים לגדל מהן עצים חדשים. לעומת זאת עץ השקמה עצמו משתקם מן ה"סדן" במהירות, הן לאחר כריתה והן לאחר שהתכסה בחולות הנודדים. אך טבעי היה אפוא בעיני חז"ל לראות בשבט בנימין עץ שקמה, שהשתקם לאחר שהושמד כמעט כליל לאחר מעשה "פילגש בגבעה", ואת שאול, שהיה בן לשבט בנימין, הגדירו כגרופית של שקמה, אשר לא יכלה לעמוד ברעב, ואף לא צלחה להצמיח את אילן המלוכה. כנגד דמות זו ראו חז"ל את דוד בדמותה של גרופית הזית, היכולה לעמוד ברעב ואף להצמיח את בית המלוכה.

בדרך אל תחנה 2 סורולדקות—מספר אל בית הבד, והתמקדו בקורה הכבדה, הלוחצת על העקלים (הסלים העגולים שבתוכם נותנים את רסק הזיתים) כדי לסחוט דרכם את השמן ולסנן אותו. משני צידיה של הקורה הזאת אתם רואים שני עמודים, אשר תפקידם לייצב את הקורה לבל תגלוש לצדדים תוך כדי פעולת הכבישה. עמודים אלה כונו בפי חז"ל בשם "בתולות בית הבד". חזרו על עקבותיכם וכעבור צעדים אחדים תגיעו אל התחנה הבאה, שם תוכלו לשבת בצילו של עץ זית ולקרוא מהו המקור לכינוי זה.

תחנה 2

■ **איך הגיעו בתולות אל בית הבד?** ■ **על השתקמות השקמה.** ■ **למה נעלמו "השקמים אשר בשפלה לרוב"?** ■

העמודים שתפקידם לייצב את קורת בית הבד בזמן פעולתה כונו במשנה ובגמרא בשם "בתולות". כדי להגיע אל מקור צמיחתו של הכינוי המוזר הזה יש לפתוח את מסכת שביעית במשנה: "אין קוצצין בתולת שקמה בשביעית מפני שהיא עבודה" (שביעית ד׳ ה׳). מכאן למדנו שיש בלשוננו מושג "בתולת שקמה". מהו מושג זה נלמד מדברי התוספתא: "...שלוש בתולות הן: בתולת אדם בתולת אדמה בתולת שקמה. בתולת אדם כל שלא נבעלה מימיה, בתולת אדמה כל שלא נעבדה מימיה, רבן שמעון בן גמליאל או׳ כל שאין בה חרס. **בתולת שקמה — אילן כל שלא נקצצה מימיה**"..(תוספתא מסכת שביעית (צוקרמנדל) פרק ג הלכה י"ד—טו).
קיצוץ "בתולת שקמה" נחשב לעבודה חקלאית האסורה בשנת שמיטה הואיל והפעולה נעשית כדי להצמיח קורות מן ה"סדן". השקמה כשמה כן היא: משתקמת במהירות, ומוציאה מן הסדן מספר ענפים הגדלים תוך שנים אחדות ל"קורות". הקורות הללוקלות—משקל הן, עמידות בפני פגעי הזמן וחזקות מאד. לפיכך השתמשו בהן קדמונינו לבניין. שוו נא בנפשכם בעל חווה בשפלה, המגדל שקמים כדי למכור קורות לבניין. לצורך גידול הקורות הוא קוצץ את בתולות השקמה עוד בטרם הגיעו לעוביין של קורות, כדי להזדרז עד כמה שאפשר בהשגת יבול הקורות מן הסדן. השימוש הטוב ביותר שיימצא לאותן בתולות דקות הגזרה, הוא בבית הבד. הלא הוא מקום ייצור השמן מעצי הזית הגדלים באותה חווה שבשפלה. סביר להניח שהבתולות העודפות יימכרו לכורמי הזיתים שבהר, שלא התברכו בשקמים כיושבי השפלה. וכך קונה לו מקום נכבד בבית הבד הכינוי "בתולות" גם אם לימים החליפו עמודי אבן את קורות העץ.

בימינו נראות השקמים פה ושם באזור החוף, אולם תפוצתן בשפלה דלילה ביותר. קרוב לוודאי, שכך היה המצב גם בימיו של רבן שמעון בן גמליאל, שקבע: "...סימן לשפלה שקמים. אף על פי שאין ראיה לדבר, זכר לדבר: 'ואת הארזים נתן כשקמים אשר בשפלה לרוב" (תוספתא שביעית, ז׳, י"א). מדברים אלה ברור, שלא היתה לו לרבן שמעון עדות ראייה לקביעתו, אלא למד את הדבר רק מעדותו של המקרא. מסתבר שבשנים שחלפו מאז החורבן, ובמיוחד לאחר מרד בר כוכבא לא נשאר הרבה מן הנוף המתואר בימי שלמה, אשר עליו הסתמך רבן שמעון כאלף שנים לאחר מכן. עצי השקמה והזית שנטענו כאן מחזירים אפוא לשפלה עטרה ליושנה, ולו רק בתחומי נאות קדומים.

תחנה 3

■ **פטור ממסים לעצי פרי "פליטי תרבות"** ■

התוצרת החקלאית של "עמי—הארץ" (כלומר, אלה שאינם בגדר "תלמידי—חכמים") נקראת **דמאי** (כפי שמבאר ח.נ. ביאליק: "מלשון דמיון והרהור, שיש להרהר אם עישרו אותה או לאו"). לפיכך חייב תלמיד—חכם הקונה תוצרת חקלאיתמעם—הארץ להפריש ממנה את המעשרות המתחייבים מן ההלכה. **הקלים שבדמאי** הם "פירות שהקלו חכמים בדמאי שלהן, שהלוקח אותם מעם הארץ אין צריך לעשרן". (רש"י ברכות, דף מ׳, עמוד ב׳)

מבדיקת הרשימה של "הקלים שבדמאי", המוצגת במשנה (דמאי א׳, א׳), אנחנו נוכחים שמדובר כאן בפירות הגדלים על עצים שהפכו ל"פליטי תרבות": "ולפי שמצוי להן מן ההפקר, לא נחשדו שלא לעשר הגדל בגנותיהן ובפרדסותיהן, ולא מפני שהוא גרוע" (תוספות מסכת שבועות דף יב עמוד ב׳). בזאת מובהר לנו כי התבחין הקובע לגבי הגדרתם של פירות בתור "הקלים שבדמאי" אינו מתייחס כלל לטעמם או לערכם הכלכלי, כי אם רק לעובדה שהם בבחינת "הפקר", משום שאינם נמנים על גידולי "הגינות והפרדסים". יש להניח, שעצם הצורך בהגדרה זו נבע מן השינויים בנוף החקלאי של הארץ, כאשר עקב המלחמות חרבו אזורים חקלאיים, ורק אותם מגידולי התרבות שהיו עמידים בתנאים קשים, שרדו כ"פליטי תרבות". כאלה הם העוזרד, הצלף, האוג, השקמה, התמר והגפן, שנטענו אותם כאן כדי להדגים את ההלכה המפורטת במשנה (דמאי א׳, א׳).

תחנה 4 - גורן היבוסי

■ **נוח מתקין מחרשות.** ■ **סבכי—יער בהר המוריה.** ■ **דוד המלך מתעקש לשלם מחיר מלא ואת הבית בונה שלמה.** ■

העיסוק בשינויים שחלו בנוף הארץ הביא אתכם אל הגורן הזאת כדי להכיר את הכלים אשר חלק חשוב להם בביצוע השינויים אלה.
"קודם שנולד נח ... היו זורעין חטים וקוצרים קוצים ודרדרים. כיון שנולד נח...קצרו מה שזרעו: זורעין חיטים וקוצרין חטים, שעורים וקוצרין שעורים, ולא עוד אלא עד שלא נולד נח עושין מלאכה בידיהם... נולד נח, התקין להם מחרשות ומגלות וקרדומות וכל כלי מלאכה". (מדרש תנחומא פרשת בראשית, י"א). תוכלו לעבור כאן מעמוד לעמוד ולהכיר את כלי העבודה היסודיים וכמה מדברי מקורותינו הקשורים בהם.

אחד המקומות המצטיינים במסורות של שינויי נוף, הלא הוא הר המוריה, שעליו נבנה בית המקדש. מן הראוי להכיר מסורות אלו כאן בגורן זו, הנמצאת סמוך לראשה של "גבעת המנורה" (על גבעה זו, הכלולה ב"מסלול ב" להדרכה עצמית, מיוצגים צמחי המוריות ועצי הזית שהם המקור לשמן המאור שהאיר במנורת המקדש).
הר המוריה מוזכר לראשונה בספר בראשית (כ"ב, ב׳...י"ג) כאחד ההרים בארץ המוריה:
וַיֹּאמֶר קַח נָא אֶת בִּנְךָ אֶת יְחִידְךָ אֲשֶׁר אָהַבְתָּ אֶת יִצְחָק וְלֶךְ לְךָ אֶל אֶרֶץ הַמֹּרִיָּה וְהַעֲלֵהוּ שָׁם לְעֹלָה עַל אַחַד הֶהָרִים אֲשֶׁר אֹמַר אֵלֶיךָ:.... וַיִּשָּׂא אַבְרָהָם אֶת עֵינָיו וַיַּרְא וְהִנֵּה אַיִל אַחַר נֶאֱחַז בַּסְּבַךְ בְּקַרְנָיו וַיֵּלֶךְ אַבְרָהָם וַיִּקַּח אֶת הָאַיִל וַיַּעֲלֵהוּ לְעֹלָה תַּחַת בְּנוֹ:
לפי סיפור זה גדלו על הר המוריה בימי אברהם סבכי יער כאותם סבכים, אשר כיסו את מרבית אזורי ההרים בארץ לפני התנחלותם של בני ישראל.
פגישתנו השניה עם הר המוריה היא לאחר דורות רבים, בימי המלך דוד, כאשר סבכי היער שהיו שם פינו את מקומם לגידולי שדה:
וַיָּבֹא גָד אֶל דָּוִד בַּיּוֹם הַהוּא וַיֹּאמֶר לוֹ עֲלֵה הָקֵם לַה׳ מִזְבֵּחַ בְּגֹרֶן אֲרַוְנָה הַיְבֻסִי:... וַיֹּאמֶר אֲרַוְנָה מַדּוּעַ בָּא אֲדֹנִי הַמֶּלֶךְ אֶל עַבְדּוֹ? וַיֹּאמֶר דָּוִד: לִקְנוֹת מֵעִמְּךָ אֶת הַגֹּרֶן לִבְנוֹת מִזְבֵּחַ לַה׳... וַיֹּאמֶר אֲרַוְנָה אֶל דָּוִד: יִקַּח וְיַעַל אֲדֹנִי הַמֶּלֶךְ הַטּוֹב בְּעֵינָיו. רְאֵה הַבָּקָר לָעֹלָה וְהַמֹּרִגִּים וּכְלֵי הַבָּקָר לָעֵצִים:... וַיֹּאמֶר הַמֶּלֶךְ אֶל אֲרַוְנָה לֹא כִּי קָנוֹ אֶקְנֶה מֵאוֹתְךָ בִּמְחִיר וְלֹא אַעֲלֶה לַה׳ אֱלֹהַי עֹלוֹת חִנָּם. וַיִּקֶן דָּוִד אֶת הַגֹּרֶן וְאֶת הַבָּקָר בְּכֶסֶף שְׁקָלִים חֲמִשִּׁים: וַיִּבֶן שָׁם דָּוִד מִזְבֵּחַ לַה׳ וַיַּעַל עֹלוֹת וּשְׁלָמִים (שמואל ב, כ"ד, י"ח...כ"ה).

על ה"גלגול" הבא של הגורן בהר המוריה מסופר לנו בדברי הימים ב׳ (ג׳, א׳):
וַיָּחֶל שְׁלֹמֹה לִבְנוֹת אֶת בֵּית ה׳ בִּירוּשָׁלַם בְּהַר הַמּוֹרִיָּה אֲשֶׁר נִרְאָה לְדָוִיד אָבִיהוּ אֲשֶׁר הֵכִין בִּמְקוֹם דָּוִיד בְּגֹרֶן **אָרְנָן הַיְבוּסִי:**
לאחר כמאתיים שנה מזהיר מיכה הנביא בימי חזקיהו מפני החורבן שיבוא על ירושלים בגלל השחתת המידות במערכות השלטון:
רָאשֶׁיהָ בְּשֹׁחַד יִשְׁפֹּטוּ וְכֹהֲנֶיהָ בִּמְחִיר יוֹרוּ וּנְבִיאֶיהָ בְּכֶסֶף יִקְסֹמוּ... לָכֵן בִּגְלַלְכֶם צִיּוֹן שָׂדֶה תֵחָרֵשׁ וִירוּשָׁלַם עִיִּין תִּהְיֶה וְהַר הַבַּיִת לְבָמוֹת יָעַר: (מיכה ג׳, י"א—י"ב)

בזאת מצייר מיכה שאפילו גורן לא תהיה שם כפי שהיה לפני בניית המקדש, כי השדה שייחרש לא יתן כל יבול, והעזובה תימשך זמן רב עד שיעלו על השדה הזה סבכי היער כפי שהיה שם בימי אברהם. ולא זו בלבד, אלא גם תוקמנה שם ביער הזה במות לעבודת האלילים, כאותם אלילים שאת האמונה בהם ניפץ אברהם עוד בטרם צאתו אל הארץ היעודה.
בספר דברי הימים אנחנו קוראים מדוע לא זכה דוד עצמו לבנות את בית המקדש:
וַיִּקְרָא לִשְׁלֹמֹה בְנוֹ וַיְצַוֵּהוּ לִבְנוֹת בַּיִת לַה׳ אֱלֹהֵי יִשְׂרָאֵל: וַיֹּאמֶר דָּוִיד לִשְׁלֹמֹה: בְּנִי, אֲנִי הָיָה עִם לְבָבִי לִבְנוֹת בַּיִת לְשֵׁם ה׳ אֱלֹהָי. וַיְהִי עָלַי דְּבַר ה׳ לֵאמֹר: דָּם לָרֹב שָׁפַכְתָּ וּמִלְחָמוֹת גְּדֹלוֹת עָשִׂיתָ, לֹא תִבְנֶה בַיִת לִשְׁמִי כִּי דָּמִים רַבִּים שָׁפַכְתָּ אַרְצָה לְפָנָי. הִנֵּה בֵן נוֹלָד לָךְ, הוּא יִהְיֶה אִישׁ מְנוּחָה וַהֲנִחוֹתִי לוֹ מִכָּל אוֹיְבָיו מִסָּבִיב, כִּי שְׁלֹמֹה יִהְיֶה שְׁמוֹ וְשָׁלוֹם וָשֶׁקֶט אֶתֵּן עַל יִשְׂרָאֵל בְּיָמָיו. הוּא יִבְנֶה בַיִת לִשְׁמִי(דברי הימים א, כ"ב, ו׳—י׳).

קטעי המסורות הללו על בית המקדש, אשר לא נבנה על ידי דוד, אבל מקום בנייתו נקנה על ידיו מידי היבוסי בכסף מלא, הצטרפו בנפשו של בעל מזמור קל"ב בתהלים לתיאוראי—המנוחה בנפש דוד עד אשר מצא את המקום שבו ייבנה הבית.

שִׁיר הַמַּעֲלוֹת זְכוֹר ה׳ לְדָוִד אֵת כָּל עֻנּוֹתוֹ / אֲשֶׁר נִשְׁבַּע לַה׳ נָדַר לַאֲבִיר יַעֲקֹב / אִם אָבֹא בְּאֹהֶל בֵּיתִי אִם אֶעֱלֶה עַל עֶרֶשׂ יְצוּעָי / אִם אֶתֵּן שְׁנָת לְעֵינָי לְעַפְעַפַּי תְּנוּמָה / עַד אֶמְצָא מָקוֹם לַה׳. מִשְׁכָּנוֹת לַאֲבִיר יַעֲקֹב / הִנֵּה שְׁמַעֲנוּהָ בְאֶפְרָתָה מְצָאנוּהָ בִּשְׂדֵי יָעַר / נָבוֹאָה לְמִשְׁכְּנוֹתָיו נִשְׁתַּחֲוֶה לַהֲדֹם רַגְלָיו / קוּמָה ה׳ לִמְנוּחָתֶךָ אַתָּה וַאֲרוֹן עֻזֶּךָ / כֹּהֲנֶיךָ יִלְבְּשׁוּ צֶדֶק וַחֲסִידֶיךָ יְרַנֵּנוּ / בַּעֲבוּר דָּוִד עַבְדֶּךָ אַל תָּשֵׁב פְּנֵי מְשִׁיחֶךָ / נִשְׁבַּע ה׳ לְדָוִד אֱמֶת לֹא יָשׁוּב מִמֶּנָּה מִפְּרִי בִטְנְךָ אָשִׁית לְכִסֵּא לָךְ:

דוד אלטשולר ב"מצודת דוד" שומע כאן את דוד המלך :
"הנה שמענוהבאפרתה — עוד הייתי באפרת מקום מולדתי כי היא בית לחם כמו שנאמר בדרך אפרת היא בית לחם (בראשית מ"ח). ואמר כי מאז שמענו כי עתיד להיות מקום נבחר לבית המקדש אבל לא ידעתי מקומה איה:
מצאנוה בשדי יער— עתה הנה מצאתי את המקום בשדי יער הוא גורן ארונה היבוסי והיה גם שם עצי יער כי הוא המקום שנעקד עליו יצחק ובאיל תמורתו נאמר נאחז בסבך בקרניו (שם /בראשית/ כ"ב) שנאחז בענפי עצי היער."

בדרך אל תחנה 5 : "בית יער הלבנון"

בתוך מכלול הבניינים שבנה שלמה בקרבת הר הבית תוך שימוש נרחב בארזים ("וְאֶת הָאֲרָזִים נָתַן כַּשִּׁקְמִים אֲשֶׁר בַּשְּׁפֵלָה לָרֹב") היה גם מיבנה מיוחד במינו, בשם "בית יער הלבנון". אנו מקווים שנוכל להקים כאן דגם, אשר יציג את הרעיון הארכיטקטוני של המיבנה הזה (עיין "ש.ע."ע׳ 108—109). הדגם הזה מתוכנן להקמה בסמוך לקבוצת ארזי הלבנון (101) הצעירים שאנו עוברים כאן לידם.

תחנה 5 :

■ **עצי היער משתרגים אל דברי הנביא.** ■ **האלה והאלון – חורבן ותקומה בפסוק אחד.** ■

מ"יער הלבנון" חזרנואל היער הארץ—ישראלי. כאן אנחנו נמצאים בין עצי ה"אלה הארץ—ישראלית" (128), ה"אלון המצוי" (127) ו"אלון התבור" (117). גם לאחר השינוי הכביר ב"לבושם" של מרבית אזורי ההר מיער טבעי למדרונות מדורגים נושאי יבולים חקלאיים, נשארו עוד פה ושם קטעים תלולים וסלעיים. אלה היוו מיפלט לסבכי היער, שהשתרגו גם לתוך דברי הנביאים. מיכה, כפי שראינו לעיל, רואה את היער מכסה את הר הבית שייחרב כתוצאה מן השחיתות אשר פשתה בעם בימי אחז וחזקיהו. ישעיהו, המתריע על מצב כזה עוד בשנת מות המלך עוזיהו רואה את חזות החורבן "עַד אֲשֶׁר אִם שָׁאוּ עָרִים מֵאֵין יוֹשֵׁב וּבָתִּים מֵאֵין אָדָם וְהָאֲדָמָה תִּשָּׁאֶה שְׁמָמָה וְרִחַק ה׳ אֶת הָאָדָם וְרַבָּה הָעֲזוּבָה בְּקֶרֶב הָאָרֶץ. וְעוֹד בָּהּ עֲשִׂרִיָּה וְשָׁבָה וְהָיְתָה לְבָעֵר כָּאֵלָה וְכָאַלּוֹן אֲשֶׁר בְּשַׁלֶּכֶת מַצֶּבֶת בָּם זֶרַע קֹדֶשׁ מַצַּבְתָּהּ" (ישעיהו ו׳, י"א—י"ג). אי אפשר להבין את המעבר הפתאומי מתיאור העזובה והחורבן אל ה"מצבת", שהיא "זרע קודש", בלא להכיר את תכונותיהם של האלה והאלון בעונת השלכת (נובמבר—דצמבר). האלה הארץ—ישראלית (בלשון התנ"ך **אלה** בלי שם לווי) בולטת בעונה זו על פני כל עצי היער בצבעים זוהרים של צהוב ואדום וכל המעברים ביניהם. בגבור הרוח לקראת עונת הגשמים נושרים כל העלים הזוהרים הללו והאלה נשארת במערומיה: כל ענפיה האפורים חשופים לחלוטין במשך מרבית עונת הגשמים. לעומתה אלון התבור (בלשון התנ"ך אלון, בלי שם לווי, וגם נהלול כפי שעוד ניווכח בתחנה 11) אינו מתהדר בצבעים בעונת השלכת, אבל עוד לפני שהושלכו כל עליו היבשים, כבר מתחילים לתפוח בחיקיהם הפקעים החדשים. תוך זמן קצר מתפרצים מתוך הפקעים הללו לולבי הענפים הצעירים, שילבישו את העץ בשפעת רעננות. והרי לכם בזאת התמונה אשר צייר ישעיהו בפני שומעיו: החברה הגבוהה בירושלים, הבוטחת בחוסנה של הממלכה בימי עוזיהו ויותם, זוהרת בצבעיה כאותה אלה, אבל היא אינה חשה כי כל הזוהר הזה מבטא את השלכת הקרובה לבוא. לעומת האלה מייצג האלון את פשוטי העם ה"אפורים". אלה מהווים את "זרע הקודש", המבשר את הצמיחה המהירה כשוך הסערה.

תחנה 6

■ **אמת המים – עורק חיים.** ■ **"לא תשחית" = אל תמשוך מן העיר את אמת המים גם בעת מצור.** ■

מולנו קטע של אמת מים, הנמשכת מ"בריכת הערבות" (אשר נגיע אליה רק בסיום הקטע המעגלי של מסלולנו, לאחר שנעבור ב—9 תחנות נוספות). האזור שהגענו אליו מיועד לייצג את השינויים בנוף כפי שראה אותם הנביא ישעיהו בחזונו לעתיד, כאשר הארץ תשתקם מחורבנה: "אֶפְתַּח עַל שְׁפָיִים נְהָרוֹת וּבְתוֹךְ בְּקָעוֹת מַעְיָנוֹת, אָשִׂים מִדְבָּר לַאֲגַם מַיִם וְאֶרֶץ צִיָּה לְמוֹצָאֵי מָיִם. אֶתֵּן בַּמִּדְבָּר אֶרֶז שִׁטָּה וַהֲדַס וְעֵץ שָׁמֶן אָשִׂים בָּעֲרָבָה בְּרוֹשׁ תִּדְהָר וּתְאַשּׁוּר יַחְדָּו (ישעיה מ"א, י"ח—י"ט). כאן נתעכב, ולו רק "על קצה המזלג", על החשיבות הרבה שייחסו חז"ל לאמות המים כעורקי חיים המבטיחים את קיום המטעים החקלאיים: "כִּי תָצוּר אֶל עִיר יָמִים רַבִּים לְהִלָּחֵם עָלֶיהָ לְתָפְשָׂהּ לֹא תַשְׁחִית אֶת עֵצָהּ לִנְדֹּחַ עָלָיו גַּרְזֶן כִּי מִמֶּנּוּ תֹאכֵל וְאֹתוֹ לֹא תִכְרֹת, כִּי הָאָדָם עֵץ הַשָּׂדֶה לָבֹא מִפָּנֶיךָ בַּמָּצוֹר?" (דברים כ׳, י"ט)

על כך הוסיפו רבותינו: "אין לי אלא גרזן? – מנין אף למשוך הימנה אמת המים? – תלמוד לומר לא תשחית את עצה – בכל דבר" (ספרי דברים, פיסקא ר"ג). כלומר: גם אם הטייה של אמת המים מן העיר תעזור לך במצור עליה, אסור לך לעשות זאת כי בדרך זו אתה עלול גם להשחית את עצי המאכל הגדלים בה ובסביבתה. בזאת מודגשת כוונת התורה שאין לתת למלחמה לפגוע בתרבות החקלאית, כי עלולים להיווצר נזקים שאי אפשר יהיה לתקנם.

בהזדמנות זו ראוי להדגיש, כי כל האיסורים שהתפתחו ביהדות בנושא זה של "בל תשחית" מקורם בהכרת חלקו של האדם בשינויי נוף הארץ לטוב ולרע לאור נסיון הדורות.

תחנה 7:

■ **אמת המים גם משקה וגם טוחנת.** ■ **קול הריחיים מסמל את שמחת החיים אבל מפריע את מנוחת השבת.** ■

בטחנת הקמח הזאת מוצגת שיטת ה"ריחיים של מים", שהיתה נהוגה, ככל הנראה, כבר בימי החשמונאים. כאן ניתן לראות ניצול מפל מים באמה לסיבוב "מנוע" המעביר את כוח הזרימה למערכת גלגלים. מערכת זו מפעילה את אבן הרכב של הריחיים, הטוחנת את הגרעינים לקמח בסיבוביה על גבי אבן השכב. בהלכה המובאת להלן אנחנו נוכחים בהבדל בין שני שימושים שונים באמת המים לגבי פעולתם במשך השבת:

"פותקין מים לגנה בערב שבת עם חשיכה והיא שותה והולכת בשבת... ואין נותנין חיטים לריחיים של מים אלא כדי שייטחנו" (תוספתא שבת, א', כ"ג).
ומבארת הגמרא (שבת י"ח, ע"א): "**אבל אין** נותנין חיטין לתוך הריחים של מים אלא בכדי שיטחנו מבעוד יום. מאי טעמא?– אמר רבה: מפני שמשמעת קולי".

מסתבר שההלכה מבקשת להגביל את כמות גרעיני החיטה המיועדת לטחינה ביום ששי, כדי שטחינת החיטין לא תימשך אל תוך השבת. אמנם הטחינה עצמה אינה נעשית בידי אדם, אולם הקול הנשמע בגריסת הגרעינים ניכר יותר מאשר הקול של סיבובי הסרק הנשמע עקב זרם המים בלבד. לעומת זאת הגינה "שותה והולכת" ללא קול, ולא עוד אלא הנזק שייגרם לגינה בגלל מניעת מים (במיוחד ביום שרב) עלול להיות בלתי הפיך.

קול הריחיים היה חלק בלתי נפרד מן החיים התוססים כאשר הארץ שגשגה בנופי ירק ובגידולי שדה, ב"עינות ותהומות היוצאים בבקעה ובהר". אין תימה אפוא בכך, שכאשר ירמיהו מתאר את החורבן העתיד לבוא על הארץ הוא מונה את קול הריחיים בין הקולות המסמלים את שמחת החיים בארץ הנושבת: "וְהַאֲבַדְתִּי מֵהֶם קוֹל שָׂשׂוֹן וְקוֹל שִׂמְחָה קוֹל חָתָן וְקוֹל כַּלָּה קוֹל רֵחַיִם וְאוֹר נֵר: וְהָיְתָה כָּל הָאָרֶץ הַזֹּאת לְחָרְבָּה לְשַׁמָּה..." (ירמיהו כ"ה, י'–י"א...).

תחנה 8:

■ מייצרים סיד על חשבון עצי היער. ■ הסירה הקוצנית: מאחיזת קרקעות אל תוך הכבשן. ■

לפניכם שריד של כבשן סיד, אחד מתוך כבשנים רבים שפעלו בארץ עד לקום המדינה. בכבשנים אלה שרפו תושבי הכפרים הערבים אבני גיר מלוקטות כדי לייצר סיד שלצורכי בניין. חומרי הבעירה היו עצים מכל הבא ליד, שרידים של סבכי היער, ופליטים מעצי השדה שהפכו ל"קלים שבדמאי" בעקבות הריסת מידרגי החקלאות. השמדה סופית זו של שרידי היער לא היתה בבחינת "בירוא" לצרכי בניית מידרגים חקלאיים כפי שהורה יהושע בן נון לפני שלושת אלפים ומאתיים שנה, אלא לצורכי הסקת הכבשנים. כאשר תמו העצים השתמשו בשיחי ה"סירה הקוצנית" (107) ("סירים" בלשון המקרא, "סירה" בלשון חז"ל). שיחים אלה, באמצעות שרשיהם המסתעפים בשכבה העליונה של הקרקע, הם השומרים האחרונים של אותן קרקעות במדרונות ההרים, אשר עדיין לא נסחפו במי הנגר שזרמו בכיוון לים. דוגמה להרס האקולוגי שנגרם לארץ בתהליך זה של ניצול–יתר ראינו בשטחים החשופים שבהם עברנועתה–זה. בשטחים חשופים אלה ניתן לחוש עד כמה חיונית היא הוראת "בל תשחית" שראשיתה בפסוקי ספר דברים והמשכה במסורות חז"ל ובהילכות היהדות עד לימינו.

תחנה 9:

■ גם כאן ביצע צוות נאות קדומים שיקום אקולוגי. ■

כאן אתם רואים תוצאותיו של תהליך השיקום האקולוגי שבוצע בידי צוות נאות קדומים במשך עשרות השנים האחרונות. המקום בו עומדות רגליכם עכשו היה – כמרבית שטחי נאות קדומים– חשוף מצומח רב–שנתי כאשר הוחלט להקים את המפעל באזור זה. גידלנו כאן את עצי הדפנה (173 – "ער אציל"), באשר הם אוהבי קרקע עמוקה הנהנית ממנת מים נדיבה בזכות מיקומה בתחתית המדרון. יש הרואים בעץ הדפנה מועמד נאה לזיהויו של "עץ השמן", שצוטט לעיל (בתחנה 6) בדברי ישעיהו (מ"א) על הפרחת השממה.

בדרך אל תחנה 10

סבך העצים משמאלכם מייצג את חברת הצמחים של "גאון הירדן": עצי אשל (190) וערבה (115), סבכים של "צפצפת הפרת" (114), אשר אנו מזהים אותה כמייצגת את "ערבי נחל" המקראיות, הרדופים (181)לרוב ו"חרישות קנים" (157). עם התפתחותם של כל אלה מצאה לה כאן דיור מוגן גם משפחת חזירי בר, העלולים להציץ בכם מתוך הסבכים.

הגעתם אל פרשת דרכים.

אם תפנו ימינה תיהנו מטיפוס במשעול תלול עד לתחנה 11. (מומלץ להמשיך תחילה עוד צעדים–מספר עד לתחנה 10, ורק לאחר מכן לחזור הנה ולטפס בהר). המעוניינים בעלייה נוחה ימשיכו לאחר תחנה 10 לפי שלטי ההכוונה במשעול נוח, שפיתוליו ארוכים ושיפועיהם מתונים.
בכל אחד מן המשעולים החלופיים הללו תעברו דרך צמחי היער המאפיינים אזורים ירוקים, אשר שרדו בארץ בעיקר בגליל ובמורדות הכרמל, אך גם באזורים–מספר בהרי יהודה. שימו לב למספרים ה"נטועים" למרגלות הצמחים השונים ותנו לעצמכם שהות לזהות אותם באמצעות רשימת הצמחים שבידכם.

בהמשך הדרך אל תחנה 10 משגשגים לימינכם הדסים (145) בחסות הצל של מצוק הסלע הפונה לצפון. סבכי הדסים כאלה הנהנים מצילם של קירות הסלעים מעלים בזכרוננו את חזונו של זכריה הנביא: "רָאִיתִי הַלַּיְלָה וְהִנֵּה אִישׁ רֹכֵב עַל סוּס אָדֹם וְהוּא עֹמֵד בֵּין **הַהֲדַסִּים אֲשֶׁר בַּמְּצֻלָה** וְאַחֲרָיו סוּסִים אֲדֻמִּים שְׂרֻקִּים וּלְבָנִים" (זכריה א' ח'). כפי שמוסבר בהרחבה ב"ט.נ" (ע' 116), ניתן לראות את צבעי הסוסים הללו מייצגים את התמורות המפליגות שחלו בנוף הארץ במשך שבעים השנים שחלפו מימי חורבן בית ראשון ועד לימיו של זכריה.

תחנה 10:

■ אלה מחכה לגאולה– עדות ליער קדום. ■ איך היה מהלך ההיסטוריה אילו אבשלום היה מסתפר בזמן? ■

את האלה (128) הזאת לא שתלנו. מצאנו אותה כאן מחכה לגאולתה משיני העיזים אשר לא נתנו לה להשתקם מכריתות ושריפות שפקדו אותה במשך השנים. היא שרדה כאן כאחת מן העדויות הבודדות לכך שאכן היה כאן פעם יער של ממש. תחת האלה הזאת אנו נזכרים באותו יער, אשר בו סיבכו נערי דוד את אבשלום המורד באביו המלך, ואת אנשיו:
וַתְּהִי שָׁם הַמִּלְחָמָה נָפֹצֶת עַל פְּנֵי כָל הָאָרֶץ וַיֶּרֶב הַיַּעַר לֶאֱכֹל בָּעָם מֵאֲשֶׁר אָכְלָה הַחֶרֶב בַּיּוֹם הַהוּא: וַיִּקָּרֵא אַבְשָׁלוֹם לִפְנֵי עַבְדֵי דָוִד וְאַבְשָׁלוֹם רֹכֵב עַל הַפֶּרֶד וַיָּבֹא הַפֶּרֶד תַּחַת שׂוֹבֶךְ הָאֵלָה הַגְּדוֹלָה וַיֶּחֱזַק רֹאשׁוֹ בָאֵלָה וַיֻּתַּן בֵּין הַשָּׁמַיִם וּבֵין הָאָרֶץ וְהַפֶּרֶד אֲשֶׁר תַּחְתָּיו עָבָר: (שמואל ב, י"ח, ח'–ט') באחד הפרקים הקודמים (שמואל ב', י"ד) מסופר על אבשלום שכמוהו "לֹא הָיָה אִישׁ יָפֶה בְּכָל יִשְׂרָאֵל לְהַלֵּל מְאֹד" וכאשר שערו "כָבֵד עָלָיו וְגִלְּחוֹ וְשָׁקַל אֶת שְׂעַר רֹאשׁוֹ מָאתַיִם שְׁקָלִים בְּאֶבֶן הַמֶּלֶךְ". נסו נא לשער מה היה מהלך ההיסטוריה בממלכת יהודה אילו היה אבשלום מסתפר לפני צאתו למלחמה בתוך סבכי היער...

תחנה 11 :

■ הזבוב והדבורה מתכתשים בארץ ישראל ■ מה בין אלונים, נעצוצים ונהלולים? חמאה ודבש – שפע או חורבן? ■

המדרון שאנו עולים בו ניטע כדי לייצג זכר לאותם סבכי היער שהיו באזורי ההר לעיני שנים עשר האנשים ששלח משה לתור את הארץ. מסתבר, כי יערות אלה היו המקור לכינוי "ארץ זבת חלב ודבש" בפי אותם שליחים ("ט.נ."ע' 15–27).– אכן, שפע ירק לשיני הבהמה המעניקה את החלב ופרחים לרוב לדבורים המכינות את הדבש: – כך בעיני הרועים שבאו מן המדבר, אולם לא כן בעיני עובדי האדמה אשר ביראו את היער כדי לגדל במקומו גידולי התרבות החקלאית.

בתחנה 5 הכרנו בדברי ישעיהו את "האלה והאלון" כעצי יער, וציינו כי גם אחרי בירוא היערות נשארו בארץ אזורים שהתרבות החקלאית לא הגיעה אליהם. והרי אנו יושבים כאן בצילו של "האלון המצוי" (127) וקוראים בספר ישעיהו אזהרה למלך אחז מפני שתי מעצמות–על של אותה תקופה, העתידות להתכתש ביניהן בארץ ישראל: מצרים שתגיע מן הדרום ואשור מן הצפון: "וְהָיָה בַּיּוֹם הַהוּא יִשְׁרֹק ה' לַזְּבוּב אֲשֶׁר בִּקְצֵה יְאֹרֵי מִצְרָיִם וְלַדְּבוֹרָה אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ אַשּׁוּר: וּבָאוּ וְנָחוּ כֻלָּם בְּנַחֲלֵי הַבַּתּוֹת וּבִנְקִיקֵי הַסְּלָעִים וּבְכֹל הַנַּעֲצוּצִים וּבְכֹל הַנַּהֲלֹלִים"(ישעיהו ז', י"ח–י"ט)

ה"נהלל" הוא, ככל הנראה, "אלון התבור" (עיין "ש.ע.", ע' 130), אשר היכרנוהו לעיל כשותף לאלה בתמונת השלכת, והאלון שבצילו אנחנו יושבים עכשו הוא המועמד הראוי לזיהוי ב"נעצוץ" על שום עליו ה"נעצוציים" לעומת עלי הנהלול הרכים: התמונה שהנביא מתאר בפני המלך היא אמנם מחרידה ממש: צבא מצרים יחנה בצילם של מצוקי הסלעים בנחלי הדרום השוממים ("נחלי הבתות") ולעומתו ייערך צבא אשור בצילם של הנהלולים והנעצוצים בכל המקומות שבהם שרדו היערות בגליל וביהודה: התנגשות בין המעצמות הללו תהיה בלתי נמנעת, וכתוצאה מכך יתחולל הרס רב, והארץ תחזור לגדל יערות בר: "וְהָיָה בַּיּוֹם הַהוּא יְחַיֶּה אִישׁ עֶגְלַת בָּקָר וּשְׁתֵּי צֹאן: וְהָיָה מֵרֹב עֲשׂוֹת חָלָב יֹאכַל חֶמְאָה כִּי חֶמְאָה וּדְבַשׁ יֹאכַל כָּל הַנּוֹתָר בְּקֶרֶב הָאָרֶץ: וְהָיָה בַּיּוֹם הַהוּא יִהְיֶה כָל מָקוֹם אֲשֶׁר יִהְיֶה שָּׁם אֶלֶף גֶּפֶן בְּאֶלֶף כָּסֶף לַשָּׁמִיר וְלַשַּׁיִת יִהְיֶה: בַּחִצִּים וּבַקֶּשֶׁת יָבוֹא שָׁמָּה כִּי שָׁמִיר וָשַׁיִת תִּהְיֶה כָל הָאָרֶץ"(ישעיהו ז', כ"א–כ"ד)

בדרך אל התחנה הבאה תרגישו במעבר חד מאזור היער אל האזור המדורג, שעליו נטוע הכרם. כדי ליצור את ההדגמה הזאת היה עלינו, בנוסף לבניית המידרגים במדרון התלול, גם להחזיר לכאן כמות רבה של אדמה אשר נסחפה למטה במשך שנים רבות של הזנחה. רק לאחר מכן יכולנו לנטוע את הכרם ולטפח אותו.

תחנה 12 :

■ ההזדהות עם הכרם ■

נעלה אל גג המגדל אשר בנינו כאן בעוד דברי ישעיהו מהדהדים בליבנו:
אָשִׁירָה נָּא לִידִידִי שִׁירַת דּוֹדִי לְכַרְמוֹ: כֶּרֶם הָיָה לִידִידִי בְּקֶרֶן בֶּן שָׁמֶן, וַיְעַזְּקֵהוּ וַיְסַקְּלֵהוּ וַיִּטָּעֵהוּ שֹׂרֵק וַיִּבֶן מִגְדָּל בְּתוֹכוֹ וְגַם יֶקֶב חָצֵב בּוֹ, וַיְקַו לַעֲשׂוֹת עֲנָבִים וַיַּעַשׂ בְּאֻשִׁים: וְעַתָּה יוֹשֵׁב יְרוּשָׁלִַם וְאִישׁ יְהוּדָה שִׁפְטוּ נָא בֵּינִי וּבֵין כַּרְמִי: מַה לַּעֲשׂוֹת עוֹד לְכַרְמִי וְלֹא עָשִׂיתִי בּוֹ מַדּוּעַ קִוֵּיתִי לַעֲשׂוֹת עֲנָבִים וַיַּעַשׂ בְּאֻשִׁים: וְעַתָּה אוֹדִיעָה נָּא אֶתְכֶם אֵת אֲשֶׁר אֲנִי עֹשֶׂה לְכַרְמִי: הָסֵר מְשׂוּכָּתוֹ וְהָיָה לְבָעֵר, פָּרֹץ גְּדֵרוֹ וְהָיָה לְמִרְמָס! וַאֲשִׁיתֵהוּ בָתָה, לֹא יִזָּמֵר וְלֹא יֵעָדֵר, וְעָלָה שָׁמִיר וָשָׁיִת וְעַל הֶעָבִים אֲצַוֶּה מֵהַמְטִיר עָלָיו מָטָר: כִּי כֶרֶם ה' צְבָאוֹת בֵּית יִשְׂרָאֵל וְאִישׁ יְהוּדָה נְטַע שַׁעֲשׁוּעָיו וַיְקַו לְמִשְׁפָּט וְהִנֵּה מִשְׂפָּח לִצְדָקָה וְהִנֵּה צְעָקָה: (ישעיהו ה', א'–ז') פנייתו של הנביא אל שומעיו על יסוד הזהוי המוחלט של "בית ישראל" עם הכרם, מעידה על הטמעת החוויות שעברו על העם בעבודת הדורות של בירוא היערות, מידרוג המדרונות והכשרתם לגידול הכרמים: ההזדהות הזאת עם הכרם, שהחליף את סבכי היער, היא אשר נתנה בידי הנביא את הכלי החינוכי לאזהרה מפני הסכנה של הפקרת הכרם להשתלטותם מחדש של סבכי היער.

תחנה 13 :

■ עזובה בחורף אבל שוקקת חיים בקיץ ■

אם הגעתם הנה ביום קיץ תוכלו לחוש את חוויית המעבר מלהט השמש אל קרירות הסוכה המקורה בגפנים: סוכה כזאת, המפולשת לרוח היום, שימשה למנוחת הבוצרים בשעות החום: בחדשי החורף כאשר כל הכרם בשלכת, חשופה הסוכה הזאת לרוחות ולגשמים, ולאיש אין בה חפץ: "וְנוֹתְרָה בַת צִיּוֹן כְּסֻכָּה בְכָרֶם כִּמְלוּנָה בְמִקְשָׁה כְּעִיר נְצוּרָה: לוּלֵי ה' צְבָאוֹת הוֹתִיר לָנוּ שָׂרִיד כִּמְעָט כִּסְדֹם הָיִינוּ לַעֲמֹרָה דָּמִינוּ" (ישעיהוא', ח'–ט'). עם זאת ראוי לשים לב כי תמונת הסוכה העזובה שמצייר ישעיהו כוללת בתוכה גם את הסיכוי לחזרה מחדש אל החיים בעונת הבציר הבאה, כפי שראינו את אותו סיכוי בתמונת האלון בשלכת, הנושא בתוכו את תקוות "זרע קדש" שיתפתח בחלוף הסערה.

תחנה 14

■ פרצה בגדר – קוראת לבהמה לרמוס בכרם ■

עברנו כאן פירצה בגדר, שעליה משוכה, העשוייה שיחי סירים (107) סבוכים זה בזה, כשהם גולשים מן הגדר כלפי חוץ. תפקידה של משוכה כזאת הוא למנוע בעד העיזים לקפץ על הגדר ולחבל בכרם. הלא כך קראנו בעת שבתנו במגדל: "הָסֵר מְשׂוּכָּתוֹ וְהָיָה לְבָעֵר" – הסרת המשוכה תאפשר לעיזים להיכנס לכרם ולבער בו, "פָּרֹץ גְּדֵרוֹ וְהָיָה לְמִרְמָס" – פריצת הגדר תאפשר לבהמה הגסה לרמוס ברגליה ולחסל בשיניה את שארית הכרם.

תחנה 15 :

■ חרב להחריב וחרוב להישרד גם בחורבן. ■

בדרכנו מפירצת הכרם עברנו בין שיחים קוצניים האופייניים לאזורים הרריים שאיבדו את אופיים החקלאי עקב הריסת המידרגים וסחיפת הקרקע. חברת צמחים זו מדגימה כאן את המשך דברי הנביא בדבר עונשו של הכרם: "וְעָלָה שָׁמִיר וָשָׁיִת". אמנם, הדעות חלוקות על הגדרתם המדוייקת של שמיר ושית, אולם ברור כי ישעיהו רואה אותם עולים על הכרם המוזנח. כך גם בדבריו (בפרק ז',כ"א–כ"ד) בפני המלך אחז, בהמשך לאזהרה מפני פלישת מצרים מדרום ואשור מצפון, אשר קראנו אותה בתחנה 11:
"וְהָיָה בַּיּוֹם הַהוּא יְחַיֶּה אִישׁ עֶגְלַת בָּקָר וּשְׁתֵּי צֹאן: וְהָיָה מֵרֹב עֲשׂוֹת חָלָב יֹאכַל חֶמְאָה כִּי חֶמְאָה וּדְבַשׁ יֹאכַל כָּל הַנּוֹתָר בְּקֶרֶב הָאָרֶץ: וְהָיָה בַּיּוֹם הַהוּא יִהְיֶה כָל מָקוֹם אֲשֶׁר יִהְיֶה שָּׁם אֶלֶף גֶּפֶן בְּאֶלֶף כָּסֶף **לַשָּׁמִיר וְלַשַּׁיִת** יִהְיֶה: בַּחִצִּים וּבַקֶּשֶׁת יָבוֹא שָׁמָּה כִּי **שָׁמִיר וָשַׁיִת** תִּהְיֶה כָל הָאָרֶץ":

לאורך כל מסלולנו נוכחנו כי נופי הארץ השתנו במשך הדורות בעקבות מעשיו של האדם הן בעיתות שלום והן בזמני מלחמה. סבכי יער אשר הרועים ראו בהם מקור לחלב ולדבש הפכו בעבודת כפיים להרים מדורגים נושאי פרי הילולים, אשר בעקבות מלחמה והזנחה הפכו שוב לאזורי "שמיר ושית" ומקור ל"חמאה ודבש".

התהפוכות ה"מחזוריות" הללו שימשו בפי ישעיהו לאזהרותיו בפני חורבן הארץ שיבוא עקב התמוטטות מיבנה החברה התקין, אולם בה בעת הוא לא ניבא על אבדון מוחלט, אלא על חזרתם של האזורים החקלאיים אל מצב של נושאי חלב ודבש. ממצב כזה אפשר תמיד להתחיל את הבנייה מחדש, כיוון שאותו "זרע קודש" יישרד גם בתנאים קשים.
אולם בפרק א' בישעיהו אנחנו מוצאים, לכאורה, סתירה מוחלטת לדברים אלו:
"אִם תֹּאבוּ וּשְׁמַעְתֶּם טוּב הָאָרֶץ תֹּאכֵלוּ: וְאִם תְּמָאֲנוּ וּמְרִיתֶם חֶרֶב תְּאֻכְּלוּ כִּי פִּי ה' דִּבֵּר": (ישעיהו א, י"ט–כ'): משמעות המלים "חֶרֶב תְּאֻכְּלוּ" היא חורבן מוחלט, שאין אחריו תקומה. אולם חז"ל הראו לנו (ויקרא רבה, ל"ה), שהמשמעות של אותן שתי המלים משתנה לחלוטין ותואמת יותר את דרכו של ישעיהו בראיית העתיד, אם קוראים אותן בניקוד אחר (כידוע, התנ"ך נמסר לנו במקורו ללא ניקוד):
"תני בשם ר' שמעון בן יוחי... אם תאבו ושמעתם טוב הארץ תאכלו ואם תמאנו ומריתם **חֶרֶב תְּאֻכְּלוּ**– חרובין תאכלון" (כלומר שינוי הניקוד ביחיד יהיה: **חָרֻב תֹּאכְלוּ**.
שימו לב, שהמדרש הזה נמסר בשם רבי שמעון בר יוחאי, שעליו מסופר כי שהה עם בנו במערה במשך זמן ממושך וניזון ממים ומחרובים בלבד. הוא למד "על בשרו" כי אפשר להישרד בזכות החרוב, אבל יהיה מוגזם מאד לכנותו "טוב הארץ". לעומת זאת עץ החרוב עצמו מסוגל לשרוד גם בתנאים שבהם כל עצי "טוב הארץ" אינם שורדים. מכאן נוכל להקביל את החרוב ל"שמיר ושית": כפי שאפשר להפיק (באמצעות הצאן) מ"שמיר ושית" "חמאה ודבש" וכך להחזיק מעמד עד לבוא ימים טובים יותר, כך גם מן החרוב ניתן להפיק מזון בסיסי להישרדות, עד שהארץ תחזור לתת את טובה ביבולים חקלאיים.
עכשו אתם מבינים, בוודאי, מדוע בחרנו להושיב אתכם כאן בסוכה החוסה בצל חרובים... אכלו בהנאה, אם אתם כאן בעונה המתאימה.

תחנה 16:

■ בסמלי חג האסיף נאסוף את תמצית מסלולנו

"אַךְ בַּחֲמִשָּׁה עָשָׂר יוֹם לַחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי בְּאָסְפְּכֶם אֶת תְּבוּאַת הָאָרֶץ תָּחֹגּוּ אֶת חַג ה' שִׁבְעַת יָמִים בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן שַׁבָּתוֹן וּבַיּוֹם הַשְּׁמִינִי שַׁבָּתוֹן: וּלְקַחְתֶּם לָכֶם בַּיּוֹם הָרִאשׁוֹן פְּרִי עֵץ הָדָר כַּפֹּת תְּמָרִים וַעֲנַף עֵץ עָבֹת וְעַרְבֵי נָחַל וּשְׂמַחְתֶּם לִפְנֵי ה' אֱלֹהֵיכֶם שִׁבְעַת יָמִים: וְחַגֹּתֶם אֹתוֹ חַג לַה' שִׁבְעַת יָמִים בַּשָּׁנָה חֻקַּת עוֹלָם לְדֹרֹתֵיכֶם בַּחֹדֶשׁ הַשְּׁבִיעִי תָּחֹגּוּ אֹתוֹ: בַּסֻּכֹּת תֵּשְׁבוּ שִׁבְעַת יָמִים כָּל הָאֶזְרָח בְּיִשְׂרָאֵל יֵשְׁבוּ בַּסֻּכֹּת: לְמַעַן יֵדְעוּ דֹרֹתֵיכֶם כִּי בַסֻּכּוֹת הוֹשַׁבְתִּי אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּהוֹצִיאִי אוֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם אֲנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם :(ויקרא כ"ג, ל"ט–מ"ג).
בפסוקים אלה, המפרטים את שמחת חג האסיף, הוא חג הסוכות, ניתן גם "לאסוף" את תמצית הנושא של מסלולנו:
בתקופת אסיף היבולים מן השדה אל הבית ואל האסמים עוזבים האיכרים את ה"סוכה בכרם" ואת ה"מלונה במקשה" וחוזרים אל מגורי הקבע בכפר. ההוראה לישיבה בסוכות דווקא בעונה של נטישת החקלאים את הסוכות מנומקת בדברי התורה בזכרון היסטורי של העם: "לְמַעַן יֵדְעוּ דֹרֹתֵיכֶם כִּי בַסֻּכּוֹת הוֹשַׁבְתִּי אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּהוֹצִיאִי אוֹתָם מֵאֶרֶץ מִצְרָיִם". מכאן, שחובה עלינו לחוג בצמוד לחג האסיף החקלאי גם את זכרון התהליך ההיסטורי שעבר עלינו למן יציאת מצרים דרך הנדודים במדבר ועד שזכינו להגיע להישגי החקלאות המתבטאים בחג האסיף.
על בסיס זה ניתן לראות גם את הסמליות הגלומה בכל אחד מ"ארבעת המינים" בייצוג תקופה בשינויי הנוף שאותם חווינו במהלך ההיסטוריה:
פרי עץ הדר:("שעצו הדר ופריו הדר" – ירושלמי, סוכה, ג')
בעצם הכינוי הזה (גם בלי להתייחס להגדרתו המדוייקת של הפרי הזה) ניתן לראות את ההישגים של החקלאות שהתפתחה לאחר בירוא היערות, אשר בזכותה הגענו לחג האסיף בעונה בה נאספים היבולים. שלושת ה"מינים" האחרים מרמזים לנו על התהליך ההיסטורי שעברנו עד אשר הגענו אל ההישגים האלה.
כפות תמרים:
בצאתנו מארץ מצרים, כאשר נדדנו במדבר, ישבנו בכל שנה לעת הבשלת התמרים בסוכות שבנינו בנאות המדבר מכפות התמרים.
ענף עץ עבות:
כאשר הגענו אל הארץ מצאנו בה יערות עבותים שהיה עלינו לבראם כדי להגיע אל ההישגים המסתמלים ב"פרי עץ הדר".
ערבי נחל:
תחנתנו הראשונה בארץ היתה "בְּעַרְבֹת מוֹאָב עַל יַרְדֵּן יְרֵחוֹ", ולא זו בלבד, אלא מצאנו כאן "אֶרֶץ נַחֲלֵי מָיִם עֲיָנֹת וּתְהֹמֹת יֹצְאִים בַּבִּקְעָה וּבָהָר" (דברים ח', ז'), אשר העצים המאפיינים אותם הם "ערבי נחל".
וכך כותב הרמב"ם בספרו "מורה נבוכים", (חלק שלישי פרק מ"ג): "והנראה לי בארבעת מינים שבלולב, שהם שמחה בצאתם מן המדבר אשר היה לא מקום זרע ותאנה וגפן ורמון ומים אין לשתות, אל מקום האילנות נותני פרי והנהרות". בדברים אלה מציע הרמב"ם לראות ב"ארבעת המינים" לא רק את הסמלים המדרשיים השונים שהם "בדמות מליצת השיר" (כדבריו שם), אלא גם כמבטאים במהותם את התהליך ההיסטורי של עם ישראל במעבר מחיי הרועים במדבר אל חיי החקלאים בארץ ישראל.
דרככם בחזרה אל נקודת המוצא של מסלולכם תיצמד אל הקטע האחרון ב"מסלול הירוק", העובר ב"מעלה ארבעת המינים" וממשיך עד לנקודת המוצא.

נאות קדומים

השמורה הלאומית של טבע הארץ במקורות ישראל

עלון הדרכה למסלול ד'
המסלול הצהוב.

(שלטי ההכוונה מסומנים בצבע **צהוב**).

נושא המסלול
עדויות בטבע ובמקורות ישראל לשינויים היסטוריים בנופי הארץ.

כתב: נגה הראובני

אורך המסלול
כחמישה קילומטרים, כולל ירידות ועליות
זהירות מהחלקה לאחר גשם!
המסלול מיועד לאוהבי לכת, ואינו מתאים לעגלות ילדים

פיתוח המסלול וכל השילוט בו בוצע בסיוע משרד התיירות באמצעות החברה הממשלתית לתיירות

רוב ההסברים בעלון זה מתומצתים מתוך הספרים
"טבע ונוף במורשת ישראל" ("ט.נ."),
"שיח ועץ במורשת ישראל" ("ש.ע.")
ו"מדבר ורועה במורשת ישראל" ("מ.ר.")
מאת מחבר עלון זה.

ספרים אלה נמצאים למכירה בחנות המזכרות בהנחה מיוחדת.
כל ההכנסות ממכירת הספרים האלה מוקדשות לפיתוח נאות קדומים.

נאות קדומים
השמורה הלאומית של טבע הארץ במקורות ישראל
ע"ש הנשיא החמישי יצחק נבון
ת.ד. 1007 לוד 71110 ; טל. 08-977-0777 ; פקס. 08-977-0766
ד.אלקטרוני: gen_info@neot-kedumim.org.il
אינטרנט: www.n-k.org.il

©כל הזכויות שמורות 2005, לנאות קדומים, תא דואר 1007 לוד 71110